

MEIE MUUTUV TEADVUS: ORIENTALISTIKAPÄEVAD 1990

INDREK UDE

Teaduskonverentsi ülevaade

Sõnumitooja 3 (27), 1990

Tund enne 17. veebruari keskpäeva oli Tartu Ülikooli aula avatud kõigile orientalistikahuvilistele. Akadeemilise veerandtunni möödudes kuulutas valgete sammaste vahel kõlav meditatiivne signatuur neljandad orientalistikapäevad avatuks. Presiidiumilaua taha asus Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi juhatus. EAO asutamise 55. ja TÜ orientalistikakabineti 35. aastapäevale pühendatud piduliku aktuse avas hr Märt Tänav, kes andis päevakohaseks küneks sõna EAO presidendile Linnart Mällile. Aktusekõnele järgnesid akadeemiliste organisatsioonide, üliõpilasseltside ja korporatsioonide tervituskõned ning õnnitlused. Orientalistika ja EAO osast Eesti kultuuris kõneles Leo Normet. Aktuse lõpetas Tarmo Kulmari igavikuhõnguline mõtisklus. Pärast väikest vaheaega jätkati samas juba tõsisemas meeolus traditsioonilise teaduskonverentsiga.

Konverentsi esimeseks ettekandeks sai sõna Tarmo Kulmar, kes rääkis Kolumbuse-eelse Ameerika ühiskondade riigikorraldustest. Ta vaatles Peruu inkade impeeriumi, maiade linnriike ja Mehhiko asteekide riiki. Kõikide Kolumbuse-eelsete riikide eesotsas seisis üksikisik. Aristoteelse riigiõpetuse järgi, mis eristab õigeid ja rikutud vorme, võib inkade ja asteekide valitsemisvormi pidada õigeteks, sest seal valitses monarh. Maiade linnriikide puhul paistab esimesel pilgul, et tegemist on türanniaga, seega rikutud riigivormiga. Machiavelli teooriale toetudes olid inkade ja asteekide riigid samuti monarhiad, ent maiade riigkorda on jällegi raske täpselt määratleda: Riigipea oli küll monarhpreester, kuid tema kõrval osales valitsemises ka suurnike kolleegium. Aristoteelse järgi on aristokraatia riigi valitsemise õige vorm, monarhpreester kuulub aga üheisikulise, rikutud vormi alla. Uusaegsed riigiteooriad jagavad monarhiad piiramatuteks, st despootlikeks monarhiateks, mis ei loo õiguskindla, ja absoluutseteks, mis loovad õigusnorme.

Peruus ei olnud kodifitseeritud õigusnorme, riigiseadusena rakendati sugukondlikku tavaõigust. Niisiis oli inkade puhul tegu piiramatu despootliku riigivormiga. See riik oli ühtlasi teokraatlik – valitseja oli Päikesejumala kehastus. Maiade riik paistab pealiskaudsel vaatlusel samuti teokraatliku piiramatu monarhiana, kuid tegelikkuses osales riigivalitsemises ka kolleegium, kes võis preesterkuninga koguni tagandada. Järelikult oli tegu piiratud seisusliku monarhiaga (kolleegiu oli aristokraatlik, mitte demokraatlik). Samamoodi valitseti ka asteekide riiki. Riigistruktuurilt oli Peruu klassikaline impeerium, maiade ja asteekide puhul võib rääkida konföderatsioonist.

Järgnevalt juhtis Ülo Valk meid maisest riigist surmariiki: "Toonelaretke kujutelmad läänemeresoomlastel ja kaugemal". Ettekandes vaadeldi eelkõige neid rahvaid, kes on tundnud kalevalamöödulist rahvalaulu. Kõigepealt tutvustas Ülo Valk Toonelasse rändamise vahendeid. Laialt tuntud hingerännuvahendiks on olnud paat. Indoeurooplastel ongi üks ürgsemaid kujutelm laeva või paadi seostamine surmaga, mida kinnitavad ka keeleandmed (sanskriti keeles tähendab nau laeva, kuid näiteks läti keeles märgib samatüveline sõna nave surma). Kesk-Karjalas oli veel selle sajandi keskpaigas kohati püsima jäänud komme asetada hauale kummuli paat.

Surnute riiki on sageli seostatud mõne ilmakaarega. Mitmel vanal kultuurrahval asus see läänes. Nii on see Babülooonias ja Egiptuses ning ilmselt nende mõjul ka Kreekas. Juutide vana rahvausu järgi tuleb kõik halb põhjast, mida kajastab ka Vana Testament. Paljud Siberi rahvad on paigutanud surnute maa kusagile Põhja-Jäämerre ja uskunud, et tee sinna läheb allavoolu mööda suuri Siberi jõgesid. Veelgi selgem on aga põhjakaar surnuteriigi asukohana soome ja karjala rahvausundis. Põhjast tuleb kõik halb – pakane, külm, tuul, haigused ja surm. Loitsudes manatakse neid sinna tagasi.

Ohtlikuks takistuseks Manala-teel olid püstised terariistad. India veedade hümnid räägivad taevasse viivast Tšivat-sillast, millest oli raske üle pääseda, sest see on täis piike ja odasid.

Toonelat elavate ilmast eraldavat veekogu nimetatakse soome-karjala runodes Põhja jõeks, Toonela jõeks, Manala sügavikuks jne, mis on tavaliselt tuuline ja suitsune. On arvatud, et tulejõe-kujutelm jõudis läänemeresoomlastele ristiusuga, ehkki välistatud pole seegi, et algselt kuulus see vanimaisse šamanistlikesse usundeisse ning jõudis sealt ka kristlusesse.

Surmajõega seoses tunnevad paljud rahvad uskumust ülevedadajast. Teine võimalus üle surmajõe pääseda on ületada sild. Näiteks islami legendides on juttu Sirat-sillast, mis on peenem kui juus ja teravam kui mõök.

Sergei Stadnikov rääkis teemal "Inimese vastutus Ptahhotepi elutarkuses". Traktaat kuulub inimkonna vanimate kirjandusteoste hulka. See on kirjutatud V dünastia ajal, 2300 eKr. Kirjutise põhiosa õpetab, kuidas käituda perekonnas ja ühiskonnas. Kõikidele egüptoloogidele on aga ahvatlevamat peamurdmist pakkunud teksti lõpuosa, mis väga poeetilises keeles lahendab inimese tahtevabaduse ja jumaliku ettemääratuse vahekorda. Vaba taht väljendab inimese süda, olles ühtlasi kohaks, mille kaudu võis ka jumal inimest mõjutada, isegi jumalavastasteks tegudeks. Südamel oli ka tunnistuse andja osa. Inimene palus, et süda ei tunnistaks tema vastu. Jumala armastuse pälvil eelkõige see, kes oskas kuulata. Ja teistpidi – keda jumal ei sallinud, see ei saa kuulda jumala kätte. Niisiis: inimene on vastutav olend, keda jumal saab mõjutada. Kuuljal on selline süda, mis ei anna tunnistusi inimese vastu. Tunnistusi võib ta anda surnute kohtus, mis erinevalt kristlikust viimsepäevakohtust esines eelkõige individuaalse eshatoloogia kujul. Õiglane ja aus saavutab edu ka siinpoolsuses, mis tähendab seda, et teispoelsele elule pannakse alus siinses elus. Traktaadis jääb

niisiis kõlama inimese vastutus oma tegude eest, mis on kestnud läbi terve egiptuse filosoofia. Täieslikku predestinatsiooni Egiptuses ei tuntud.

Konverentsi esimese poole lõpetas EAO president Linnart Mäll: "Gandavyuha-sutra" tähendusest India ja Hiina kultuuriloos". Praegu tuntakse "Gandavyuha-sutrat" eeskätt mahukama teksti "Avatamsaka" osana. Kuid sanskriti keeles on seni leitud ainult "Gandavyuha". Kõik allikad viitavad sellele, et india kultuuris "Avatamsakat" tervikuna ei ole kunagi olnud. Aga nii hiina kui tiibeti tõlgetest saame teada, et see suutra on tõlgitud neisse keeltesse sanskritist. See ei pruugi aga tähendada, et tekst on loodud just Indias. Sanskritikeelseid tekste loodi ka Kesk-Aasias, Ida-Turkestanis ja Hiina lääneosas. Väga võimalik, et tervikuna pandi "Avatamsaka" kokku kas Samarkandis, Termesis või kusagil mujal.

India kultuuris viidatakse "Gandavyuha-sutrale" vähe, aga suutra on sellele vaatamata just india kultuurikonteksti vili, sest lähtub Indias sündinud budistlikust mõtteviisist.

Budismieelsel ja -järgsel ajal võib nii Indias kui ka mujal mõtleva inimese teadvuse struktuuri taandada mõistetele "üks" ja "kõik". Seda väljendavad paljude rahvaste pühakirjadest tuntud laused: "üks on kõik", "kõik on üks", "kõik ja üks on omavahel seotud".

Budistlik kultuur kujundas teadvuse seisundi, mis on taandatav märkidele "0" ja "∞". "0" väljendab määramatust, "∞" on võimaluste hulk määramatuses, mida ei saa aga mingil juhul väljendada sõnaga "kõik".

Üks näide "Gandavyuha-sutrast", mis on seotud bodhisattva Sudhana viibimisega bodhisattva Maitreja juures. Sudhana näeb enda ees linna. Edasi minnes näeb ta, et linn sisaldab lõpmatul hulgal samasuguseid linnu, nende linnade sees on omakorda suuremad linnad. Ta mõistab, et olevik ja minevik, suur ja väike võivad omavahel lõpmauserni läbi põimuda. Ja tema peab antud hetkel toimima nii, et toimimisel avalduksid kõik need ajad ja kohad – nõnda nagu toimus Tema, Tathagata (so Buddha).

Indias "Gandavyuha" erilist mõju ei avaldanud, seevastu Hiinas mõjus ta otse vapustavalt. Paradoksaalsel kombel pani just see suutra aluse koolkonnale, mille aluseks on mõistepaaril "üks" ja "kõik" tuginev mõtlemisstruktuur. See on Huayani koolkond. Võib küsida, millist teadvuse seisundit "Gandavyuha" esindab: "0" ja "lõpmatu võimaluste hulk" või "üks on kõik" ja "kõik on üks". Lahendus on selles, et hiina kultuuris ei olnud neil kahel mõttestruktuuril enne budismi tulekut üldse erilist osa. "Gandavyuha" mõju avaldus ühe võimalusena paljudest, sünnitades mõtteviisi "üks on kõik" ja "kõik on üks". Samal ajal on paljud teised hiina budismi koolkonnad lähtunud märkidepaarist "0" ja "∞".

Konverentsi teist poolt alustas Andres Herkel: "Ida ja Lääne psühholoogia sünteesi võimalustest". Psühholoogiaõpikuid lugedes ilmneb, et aine ülesehitus neis on taandatav ühesele loogikale: inimene kui isiksus on elementaarsete psüühiliste protsesside summa. Psühholoogia õpetamist alustatakse taju ja aistingute teemaga, järkjärgult minnakse edasi nn kõrgemate psüühiliste protsesside juurde – tähelepanu, mälu, mõtlemine. Psühholoogiakursus tipneb isiksuse teemaga. Lääne õpikutes on viimasel ajal teemade järjekorda mõnikord pisut muudetud inimkesksuse suunas, kuid üldine loogika on jäänud samaks.

Seda paradigmat võiksid leevendada kaks printsiipi. Esiteks aine ülesehitamise terviklikkus, mis peaks esitama inimmeelt, kui ühtset funktsionaalset tervikut, mida ei saa osadeks "koost lahti võtta", ning samuti subjekt-objekt dihhotoomia ületamine tajust rääkides. Teine printsiip lähtub psühholoogilisest universalismist. Ei saa olla tõelist psühholoogiat, kui sealjuures ei puudutata eetikat, ekstsistentsiaalset olemist ja suhteid teiste inimestega. Tänapäeva Lääne psühholoogia on valdavalt eetikaväline. Budism seevastu ei erista psühholoogiat, eetikat ja filosoofiat; õpetuse lähtealus on inimese eksistentsiaalne kannatus, mille ületamiseks annab juhised terviklik psühholoogiaõpetus.

Ida ja Lääne psühholoogia sünteesi takistus on terminoloogiline. Lääne mõisted sotsialisatsioon, sublimatsioon, referentgrupp, Oidipuse kompleks jt ning budistlike mõisteid (siinkohal eestikeelses tõlkes) kulg, virgumine, pälvimus, kujustamine on raske ühtsesse süsteemi viia. Raske on loobuda ka probleemide püstitamise traditsioonilisest viisist. Erinevate teadvuse seisundite käsitluses tuleks vältida küsimusi: "Mis on teadvus?", "Kuidas tekib teadvus?" jne. Moskva teadlased N. Mushelišvili ja J. Schreider peavad näiteks teadvuse uurimisel ja kirjeldamisel efektiivsemaks lähtuda hoopis negatiivsest probleemiasetusest, küsides kõigepealt: "Mis ei ole teadvus?" ning seejärel minna üle funktsionaalsele käsitlusele: "Missugune on teadvuse toime", "Millised on erinevate teadvuseseisundite (materiaalsed) väljundid?" jne.

Ilmselt ei saa budistlik ja kaasaegne Lääne psühholoogia kunagi päriselt kokku sulada, nende suhe võiks olla teineteist täiendav.

Mahlakalt jätkas Peeter Volkonski: "Manastšid, kaitšid jt." Nende nimedega kutsutakse kirgiisi, altai, burjaadi ja jakuudi eeposte esitajaid, rahvalaulikuid. Näiteks kirgiisi rahvaeepos on "Manas", selle esitaja manastši. Kangelaseeposed on nende rahvaste juures sama kaalukad nagu Piibel või Koraan. Eetika ja mõttelaadi kogumikena hoiavad nad alal rahvusteadvust, juhivad inimesi läbi elu. Kui kaovad ära nende elavad esitajad, siis kaob ka rahvusteadvus. Eeposte ettelauljad on erilised inimesed.

Peeter Volkonski rääkis manastšist, kes oli vaid 14-aastane. "Manas" koosneb poolest miljonist värsireast. Küsimusele, kuidas ta seda peast teab, vastas noormees: "Ma ei teagi, ma lihtsalt räägin. Manas käskis. Öösel, kui magasin, tuli Manas unes mind nuudiga peksma ja ütles, et pean rääkima. Hakkasingi rääkima." Eeposte tähtsuse tõestuseks rahva elujõu hoidjana võrdles ettekandja altailasi ja tuvalasi. Altailaste eepos elab – st neil on elavad laulikud, kes suudavad eepost peast esitada. Altailased elavad nüruselt, kuid on ikkagi altailased ja säilitanud oma rahvusteadvuse. Tuva eepose esitajaid enam ei ole, tuva rahvas ongi omadega täitsa läbi, kuigi neil oli kunagi oma riik. Peeter

Volkonskil oli palve kuulajatele: Ta tahab teha filmi, et säilitada need vähesed allesjäänud laulikud kasvõi sel viisil. Kui kellelgi on olnud nendega kokkupuuteid, palume talle teatada.

Jaan Kaplinski: "Pneuma ja qi: varakristlus ja taoism".

Johannese evangeeliumis on öeldud: "Jumal on vaim"... "Tuul puhub, kust ta tahab"... "Nõnda on igaüks, kes on sündinud vaimust". Tähelepanuväärne on see, et eri sõnadega "tuul" ja "vaim" on eesti keelde tõlgitud üks ja sama kreekakeelne sõna pneuma (selle ladinakeelne vaste on spiritus). Ettekandja arvates ei ole "vaim" sõnale pneuma kõige parem tõlkevaste, vanaeesti sõna "hing" sobiks paremini, aga selle esialgne tähendus on aja jooksul liiga palju muutunud. Sellepärast pakub ta omalt poolt välja "vaimuhingus", sest pneuma ei tähenda varakristlastele intellekti, vaid erilist väge, mis tuleb kohinal inimese peale ja mõjub inimesele tervenisti, mitte ainult tema mõistusele. Vaim annab jõudu ja energiat.

Siin jõuame tagasi inimsoo religioossete kogemuste ürgsete kihtideni, mille väljendusi võib leida kõikides kultuurides ja usundites. Hiina taoismis on mõistele pneuma kõige lähedasem mõiste qi. Ka qi on energia, vägi, võim, mis on tegelikult materiaalne asi, mida inimesed võivad koguda ja kasvatada. Hiinakeelne väljend qi kong tähendabki qi harjutamist.

Nii taoismis kui varakristluses väljendub üks ja seesama inimsoo ürgne religioosne kogemus. Nii taoistid kui ka varakristlased püüdsid ühe ja sama poole, mida mida esimesed nimetasid qi 'ks, teised pneuma 'ks. Erinevused tulenevad kultuuritaustast. Hiinas pole kunagi olnud dualistlikku maailmapilti. Hea ja kuri pole kosmilised absoluudid ega maailma valitsevad ja omavahel võitlevad jõud. Hea ja kuri avalduvad ainult iga inimese (või ka näiteks koera) konkreetsetes käitumises. Qi pole iseenesest hea ega kuri, vaid neutraalne. Küsimus on selles, kuidas me seda kasutame ja kuidas selle toime meie kehas on tasakaalustatud.

Lähis-Idas avaldas tugevat mõju pärsia dualism. Maailm oli jagatud kaheks. Kristlastel oli kurat selle maailma valitseja. Jõud, mille poole inimesed pidid püüdlema, oli hea vaim, Jumala vaim. Hiinas oli selline Jumala poole püüdlemine jällegi täiesti võõras.

Taoism ja kristlus on üksteisest väga kaugel vaimsuse avaldumise poolest. Euroopas on 2000 aastat tegeldud piiride tõmbamisega, defineerimisega. Hiinas pole piiride tõmbamine kunagi eriti oluline olnud. Seepärast võivadki hiinlased olla üheaegselt budistid, taoistid ja konfutsianistid, viimasel ajal paljud neist veel ka kristlased. See joon hiina vaimsuses on eriti tugevasti seotud just taoismiga. Taoistliku ja kristliku maailmapildi lähenemine ja süntees võiks tulevasele maailmakultuurile anda midagi väga olulist.

Konverentsi lõpetas Mart Helme: "Kamikaze – tüüpiline jaapanlane?". Lähtudes Akutagawa Ryunosuke lühipalast "Ämblikulõng", esitas Mart Helme kuus küsimust. Kas karistus parandab inimest ja muudab tema loomust või üksnes hirmutab teda? Kas võitleme siin maailmas ikks ja eelkõige vaid oma ego parema maksmapaneku eest ja aktsepteerime suuremaid inimrühmi üksnes osana isiklike eesmärkide tulemuslikumaks teostamiseks? Kas ja kuivõrd oleme endile võimaluste loojad ja nende võimaluste kasutajad? On meis võimet tänutundeks, kaastundeks, loobumiseks? Kuivõrd oleme elus valmis surmaks? Kuivõrd oleme surmas valmis eluks? Tegevusjuhendid nende küsimustega paremaks toimetulemiseks leiduvad jaapani sõdalaste (samuraide) töökspidamistes, mis kandis koondnimetust bushido. See tekst kanoniseeriti alles XVII saj. Hagakur ehk Nabeshima rongu (1716. a) ütleb, et bushido seisneb suremises. Sõdalastele ei tähendanud suremine sugugi üksnes sellest kehast ja elust lahkumist. Sõna "suremine" tähistas nende jaoks veel meelelt puhtaks ja loomult lihtsaks muutumist, samuti ka täielikku loobumist egost ja isiklikest ambitsioonidest, seega kohusetäitmist ja lojaalsust. Nii oli nende elu omamoodi surm enne surma. Sellist ellusuhtumist võib põhjendada ka jaapanlaste etnopsühholoogiaga. Nimelt puudub neil enda kui indiviidi unikaalsuse tunnetus. Iset, ennast, näheks ikka vaid terviku ühe osana. Järelikult tuli küll surra, kuid mitte olendina, vaid isena. Surm ei olnud nende jaoks absoluut, ühene ja lõplik. Surm annab niisugusel mitmetähenduslikul kujul elule sügava tähenduse ja mõtte. Too mõte oleks aga siski üsna mõttetu, kui selle taustal ei kujuneks fenomen, mis on tõepoolest inimelu ja -olemise sisuks – selleks on kultuur, kultuur kõige laiemas tähenduses. Sest inimene on loom senikaua, kuni ta õgib, paaritub ja kärwab; ei ole seda aga enam siis, kui ta sööb, armastab ja sureb.

Kamikaze 'd olid tõesti tüüpilised jaapanlased, sest enamik jaapanlasi järgib tänaseni mingit siinmainitud suremise mustrit, milleks on: lojaalsus – miks mitte oma firmale, parima andmine – miks mitte oma kodumaale, puhtaks ja lihtsaks saamine – miks mitte oma aeda rajades.